

شناخت و معاصر سازی کاربری فضاهای داخلی حمام‌های تاریخی (نمونه موردی: حمام تاریخی حسن خان کرمانشاه)^۱

شیما عزتی*، دانشجوی مهندسی معماری داخلی، گروه معماری و شهرسازی، موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.
سارا زارعی، دانشجوی مهندسی معماری داخلی، گروه معماری و شهرسازی، موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.
فاطمه نوری، مدرس و مدیر گروه معماری و شهرسازی موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

چکیده

حمام‌ها از جمله بناهای غیرمذهبی ایران هستند که در فرهنگ ایرانی پیش از ظهور اسلام و پس از آن مورد توجه قرار می‌گرفتند. از این رو همواره معماری منحصر به فردی داشته‌اند و آثار به‌جامانده از آن‌ها در گوشه و کنار ایران حاکی از این میزان توجه است. با توجه به این امر که حمام‌ها از دیرباز اهمیت فراوانی داشته‌اند و استحمام شامل مراحل مختلفی بوده است، بنابراین حمام‌های سنتی ایران همواره دارای فضاهایی با عملکردها و خصوصیات متفاوت بوده‌اند که قرارگیری این فضاها در کنار یکدیگر و نسبت‌ها و تناسبات در کالبد معماری حمام‌ها تابع موقعیت اقلیمی و جغرافیایی حمام، موقعیت شهری و ... بوده است. این مقاله پس از بیان تاریخچه حمام‌ها و ویژگی معماری آن‌ها در دوره‌های مختلف با بررسی نمونه موردی حمام حسن خان کرمانشاه در تلاش است تا کاربری فضاهای آن را به‌گونه‌ای معاصر سازی کند که علاوه بر آنکه فرهنگ گذشته را زنده نگه می‌دارد با توجه به نیازهای امروز نیز قابل استفاده باشد.

کلیدواژگان: معاصر سازی، حمام حسن خان، حمام‌های تاریخی، فرهنگ حمام سنتی، کرمانشاه

^۱ * این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی معماری داخلی نویسنده اول و دوم با عنوان «معاصر سازی فضای حمام‌های تاریخی» می‌باشد که به راهنمایی نویسنده سوم در موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه در حال انجام است.

مقدمه

حمام یکی از بناهای ارزشمند تاریخی است که با جنبه‌های گوناگونی از زندگی اقشار مختلف جامعه درآمیخته، متأثر از فرهنگ مردم و اثرگذار بر آن بوده است. زمان پیدایش و سازنده اولین حمام‌ها روشن نیست اما به نظر می‌رسد چشمه‌های آب گرم پیش نمونه حمام‌های دوره‌های بعد می‌باشند (نوری شادمانی، ۱۳۹۶: ۲۳۱). حمام سنتی دربرگیرنده جنبه‌ها و کارکردهای متنوعی بوده که شکل‌دهنده هویت آن است. علاوه بر فعالیت‌های فردی چون شستشو و نظافت کارکردهای دیگر مانند فعالیت‌های مفرح و سرگرم‌کننده اجتماعی همچون گپ زدن، استراحت، صرف نوشیدنی و چای در کنار دوستان و شادی دسته‌جمعی و لذت از موسیقی در مراسم‌های سنتی در برمی‌گرفته است.

هرچند که حمام‌ها در فضای شهرهای ایرانی همچون سایر آثار معماری نمای بیرونی باشکوه و چشمگیری ندارند، ولی از درون دید و منظر ویژه، فضا سازی و تزیینات ارزشمندی دارند که نشان‌گر ذوق و سلیقه سازندگان آن‌ها بوده است. حمام‌ها بخشی از بافت تاریخی شهرهای ایرانی هستند. چراکه، در هریک از محله‌های اکثر شهرها حمامی وجود داشته است. حمام‌ها معمولاً در مرکز محله‌ای قرار گرفته بودند که حمام حسن خان کرمانشاه نیز همین‌گونه بوده است. (زارعی، ۱۳۹۰: ۷۴). حمام تاریخی ایرانی بنای ارزشمندی است که می‌تواند با بررسی شرایط سازه‌ای و محیطی کالبدش، با بهره‌گیری از کاربری‌های متنوع و جذاب بافرهنگ حمام سنتی دوباره فعالیت وزندگی خود را از سر بگیرد. به نظر می‌رسد حمام تاریخی حسن خان با توجه به دارا بودن وضعیت مناسب سازه‌ای و موقعیت قرارگیری مطلوب می‌تواند نمونه‌ای توانمند برای اجرای این رویکرد (باز زنده سازی حمام تاریخی) باشد. سعی بر این است که با احیای حمام تاریخی حسن خان باعث زنده نگه‌داشتن فرهنگ‌ها و سنت‌ها شویم. این برنامه‌ها و اقدامات در راستای معاصر سازی این بنا و تجدید حیات به آن صورت می‌گیرد. این بنا در حال حاضر هیچ‌گونه استفاده و کاربردی نداشته درحالی‌که با برنامه‌ریزی و مرمت درست هم می‌توان روح بنا را بر آن بازگرداند و این میراث با ارزش را حفظ نمود و هم می‌توان تأثیر به‌سزایی در صنعت گردشگری و رونق اقتصادی داشته باشد. پژوهش حاضر با روش کاربردی نگاشته شده است. گردآوری اطلاعات آن با بهره‌گیری از روش متن‌کاوی (داده‌های موجود در اسناد تحقیقات گذشته) صورت گرفته است.

اهمیت و ضرورت پژوهش:

هدف از احیای حمام تاریخی احترام گذاشتن به روح بنا و حفظ اصالت تا حد ممکن همچنین احیای فرهنگ حمام هم‌زمان با احیای کالبد آن است. این احیا باید با سنجش نقاط ضعف و قوت و شناخت فرصت‌ها و تهدیدات موجود برای بنا انجام پذیرد. با توجه به جنبه‌های مختلف استفاده حمام در گذشته مانند شستشو، طبابت، رقص و آواز، صرف نوشیدنی و میان وعده، دوره‌می و تعاملات اجتماعی که امروزه به فراموشی سپرده شده است، سعی بر این است که بار دیگر نسل امروز تمامی این فرآیندها را تجربه کنند. معاصر سازی حمام تاریخی علاوه بر اینکه باعث احیای فرهنگ و سنت‌های از دست‌رفته گذشته می‌شود، امکان آشنا کردن و آشتی دادن نسل جوان با میراث گذشتگان را نیز فراهم می‌سازد.

این عمل به اصلاح ذهنیت نامناسب مردم به‌ویژه نسل جوان نسبت به حمام‌های سنتی به‌عنوان محلی غیربهداشتی کمک می‌کند. بازگرداندن حمام سنتی به خاطرات جمعی و ایجاد فضایی سالم و ایمن برای شهروندان کرمانشاهی و گذراندن اوقات فراغت که با کمبود این‌گونه فضاها مواجه هستند از دیگر عوامل احیای این بنا می‌باشد. افزایش امنیت محله با حضور مداوم افراد بومی در محیط از دیگر جنبه‌های مثبت بازسازی این بناست.

سؤال پژوهش:

چگونه می‌توان حمام‌های سنتی و فرهنگ حاکم بر آن را معاصر سازی نمود؟

فرضیه:

به نظر می‌رسد با تزریق کاربری جدید، حفظ و معاصر سازی فرهنگ گذشته در احیای بناهای تاریخی از جمله حمام‌های تاریخی می‌توان به ادامه حیات بنا کمک کرد و باعث ایجاد الگویی زنده برای سایر حمام‌های تاریخی در راستای احیای مجدد شد.

پیشینه تحقیق:

تاکنون مطالعاتی در زمینه حمام‌های تاریخی و تزیینات آن‌ها انجام شده است. برخی نویسندگان یا به وجه زیباشناختی این مکان و تزیینات معماری آن توجه داشته‌اند یا آن را از منظر فنی، احیا و بازسازی نقوش بررسی کرده‌اند. در مقالات پژوهشگرانی از جمله ایازی (۱۳۷۱) «آیین‌های از سندنج»، زارعی (۱۳۸۱) «سیمای میراث فرهنگی کردستان»، زمر رشیدی (۱۳۸۲) «هنر ساروج بری و تزیینات در حمام‌های عمومی قدیم»، کریم سردشتی (۱۳۸۲) «کتاب‌شناسی حمام و نگاره‌گری در حمام»، زارعی (۱۳۸۵)

«کاتالوگ حمام خان»، شهره جوادی (۱۳۸۷) «بررسی و تحلیل تزیینات معماری در مجموعه گنجعلی خان شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان»، آزادی و نصیری (۱۳۹۱) «مرمت تزیینات وابسته به حمام»، رضا نوری شادمانی (۱۳۹۲) «معماری ایران و جهان در سپهر فرهنگ ایران»، سحر اتحاد محکم (۱۳۹۳) «مطالعه نشانه شناختی نقوش قاجاری سربینه حمام وکیل شیراز»، مریم شاداب فر، نجمه موسی تبار (۱۳۹۳) «بررسی تزیینات آهک‌بری در حمام‌های شاخص دوره صفویه، زندیه و قاجار»، فرشته کافی، بهنام پدram، شهریار ناسخیان (۱۳۹۵) «احیای حمام تاریخی با بهره‌گیری از حمام سنتی»، محسن طبسی، رضا حائری (۱۳۹۵) «بازشناسی تأثیر اقلیم بر ساختار پوشش حمام‌های صفوی»

بامطالعه و بررسی‌های صورت گرفته در مقالات ذکر شده می‌توان گفت در پلان کلی گرمابه‌ها تفاوت اندکی بین اقلیم‌ها و شهرهای مختلف وجود دارد و همگی از یک الگوی تقریباً یکسان تبعیت می‌کنند. بهنام پدram، شهریار ناسخیان، سید مرتضی فرشته نژاد، داوود اکبری (۱۳۹۵) «احیای یک هویت، امکان‌سنجی باز زنده سازی حمام تاریخی خسرو آقا» و وحیده رحیمی مهر، حشمت‌الله متدین، مهرداد مهربانی (۱۳۹۶) «حمام‌های سنتی، حافظ سلامت، عامل درمان»، مارال محمدی زنجانی، بهناز امین زاده (۱۳۹۶) «شناسایی، تحلیل و اولویت‌بندی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر باز زنده سازی حمام‌های ایرانی».

بامطالعه مقالات مذکور می‌توان به این نتیجه رسید که حمام‌های ایرانی از یک ساختار کلی معماری برخوردارند و هریک داستان خاص خود را دارند. این موضوع بیشتر به ترکیب فضایی و تزیینات معماری آن‌ها بستگی دارد. هرچند که طرح‌ها و نقش‌ها تابع اصل کلی آرایه‌های معماری هستند، ولی نقش‌ها و طرح‌ها در آرایه‌ها هم عموماً مرتبط با مسائل اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هر منطقه در ایران بوده است.

درباره این حمام تاکنون مطالعات کاملی صورت نگرفته است. اگرچه کتاب و مقالات بالا اطلاعات مختصری درباره این حمام به دست داده اند، کافی و کامل نیستند. به نظر می‌رسد انجام پژوهش جداگانه‌ای درباره این بنا با توجه به اهمیت آن در فضاسازی و تزیینات معماری ضروری است.

۱ - حمام‌های تاریخی ایران

در دوره اسلامی به واسطه ضرورت پاکی و طهارت برای گزاردن فرایض دینی، بقایای معماری کهن گرمابه‌ها یافت شده است. در شهرهای اسلامی حمام معمولاً در نزدیکی مسجد جامع و راستای بازار احداث می‌شد. معمولاً حمام‌ها را در ترازوی پائین تر از سطح زمین می‌ساختند تا هم از تبادل حرارت آن با بیرون کاسته شود و گرم کردن آن آسان باشد و هم سوارشدن یا اشراف پیدا کردن آب بر فضاهای متنوع حمام میسر باشد. حمام‌ها از جمله بناهایی هستند که در طول ادوار مختلف کمترین دگرگونی و کوچک‌ترین تغییرات را در ساختار خود دیده‌اند. (نوری شادمانی، ۱۳۹۶: ۲۳۴)

۱-۱ تقسیم‌بندی تاریخی حمام‌های ایران

در بررسی گرمابه‌های ایران ۳ دوره را می‌توان از هم تفکیک کرد:

جدول شماره ۱: ویژگی‌های حمام‌های تاریخی ایران (منبع: نگارندگان)

نام حمام	تصویر	دوره	ویژگی معماری	تزیینات
حمام شاهزاده اصفهان		صفویه	سربینه ۸ و نیمه ۸، گنبد رسمی بندی، فضای چال حوض	کاشی‌های فیروزه‌ای و گل‌های رنگی، نقاشی روی گچ
حمام گنجعلی خان کرمان		صفویه	سربینه ۸ ضلعی، حوض کوشکی شکل، ازاره بلند	کاشی ۷ رنگ، مقرنس ظریف و رسمی بندی پرکار
حمام علی‌قلی آقا		صفوی	وجود فواره و جوی آب، تأمین آب از زاینده‌رود،	نقوش اسلیمی کاشی‌کاری و نقوش گیاهی آهک‌بری
حمام وکیل شیراز		قاجار	سقف گنبدی شکل، سربینه ۸ ضلعی، دالان باریک	آهک‌بری با طرح گلدانی و بیان داستان‌های اساطیری
حمام حاج‌آقا تراب		قاجار	دارای ۶ گنبد کوچک، ۴ ستون در سربینه، سقف گرمخانه متشکل از ۸ طاق	استفاده از نقوش گیاهی و هندسی، آهک‌بری چندلایه

گیاهی، حیوانی، پرنندگان، اساطیری، ختایی و اسلیمی	تقارن در طرح‌ها، طاق و تویزه های بلند، سربینه ۸ ضلعی	قاجار		حمام کر دشت تبریز
--	--	-------	--	-------------------

با توجه به جدول شماره ۱ به این نتیجه می‌رسیم که اجرای تزئینات در فضای مرطوب داخل حمام به راحتی سایر بناها نبود و این مسئله ذهن هنرمند ایرانی را درگیر می‌کرد به همین دلیل، در این قسمت‌ها از فن آهک‌بری، به دلیل مقاومت در برابر رطوبت استفاده می‌کردند. نقوش اجراشده، علاوه بر موتیف های هندسی رایج هر دوره، شامل مضامین ادبی و نقوش حیوانی نیز می‌شدند. ممکن است این تزئینات و نقش و نگارها در هر گرمابه باهدف خاصی ایجادشده باشد. تزئینات آهک‌بری حمام‌ها بیشتر در قسمت سربینه، در برخی موارد در گرمخانه و میان در اجراشده‌اند. معمولاً سربینه حمام‌ها به دلیل داشتن فضای بیشتر، دمای پایین‌تر و کاربری برای اجتماع مردم از تزئینات بیشتری برخوردار بود.

۲-۱ تقسیم‌بندی فضایی در حمام

ترتیب فضاهای مختلف حمام از نظم خاصی برخوردار بوده است که عبارت‌اند از:

الف- فضای اول (بینه، سردخانه یا رختکن): فضای بینه معمولاً به شکل ۸ ضلعی، ۸ و نیم ۸ و چهارگوش ساخته می‌شوند که با گنبدی بزرگ یا مقداری طاق پوشیده شده بود. از راه‌های این قسمت اغلب با سنگ یا کاشی تزئین می‌شد و بدنه دیوارها و زیر گنبدها معمولاً باهنر آهک‌بری یا ساروج بری مزین می‌شد.

ب- فضای دوم (میان در): این فضا معمولاً به شکل دهلیزی با پیچ‌وخم یا هشتی کوچکی ساخته می‌شد که ارتباط‌دهنده بینه با گرم‌خانه بود.

ج- فضایی سوم (گرمخانه): فضای اصلی حمام و جای شستشوی بدن بود. این فضا نیز از لحاظ نقشه ۸ ضلعی، ۸ و نیم و با چهارگوش احداث می‌شد. گرمخانه از دیوارهای ضخیم با زیرسازی مرمرین و مقاوم در برابر گرما و بخار می‌ساختند. گرمخانه شامل خزینه آب گرم و مخزن آب سرد بود. (نوری شادمانی، ۱۳۹۶: ۲۴۵-۲۴۰)

۳-۱ تقسیم‌بندی اقلیمی حمام‌ها در ایران

اقلیم‌ها تأثیراتی بر ساختار پوشش حمام‌ها داشته‌اند که می‌توان آن را به ۴ نوع اقلیم ۱. گرم و خشک ۲. گرم و مرطوب ۳. سرد و خشک ۴. معتدل و مرطوب تقسیم کرد.

جدول شماره ۲، تأثیر اقلیم بر ساختار پوشش حمام‌ها، (طیسی، محسن، رضا حائری، ۱۳۹۵: ۸۳-۸۲)

ردیف	نوع اقلیم	نمونه موردی	ویژگی‌های خاص فضایی
۱	اقلیم گرم و خشک	حمام گنجعلی خان کرمان و حمام شاهزاده اصفهان	تعبیه تا حد ممکن در داخل زمین برای استفاده از شرایط خاک و آب قنات‌ها، احداث فضایی به نام چال‌حوض به دلیل گرم بودن هوا و کمبود آب، به کارگیری کاشی در تزئینات یکی از اصلی‌ترین ویژگی‌های حمام‌های اقلیم گرم و خشک.
۲	اقلیم گرم و مرطوب	حمام گله‌داری بندرعباس	قرار گرفتن کالبد ساختمان در عمق کم به علت بالا بودن سطح آب‌های زیرزمینی، احداث عمارت حمام روی کرسی چینی و بافاصله از زمین به دلیل مقاومت کم خاک، استفاده از مصالح محلی مانند سنگ‌های دریایی-اسفنجی، ساروج محلی و گچ دست‌کوب (به دلیل جذب رطوبت بالا)
۳	اقلیم سرد و خشک	حمام خان سنندج و حمام کردشت تبریز	مساحت کم فضاهای ارتباطی و خدماتی، گنبدهایی با قوس تند جهت جلوگیری از باقی ماندن برف، استفاده از آهک‌بری و معقلی
۴	اقلیم معتدل و مرطوب	حمام میرزا یوسف بابل و حمام میر صفی آمل	پوشاندن بام حمام با سفال و استفاده از طاق و تویزه به دلیل بارندگی زیاد، استفاده از سنگ‌های مرجانی و چوب در ساخت، تأمین نور فضا از بدنه به علت پوشش شیب‌دار سقف

۲- چگونگی احیا و معاصر سازی

طراحی داخلی در فرایند حفاظت از یک بنای تاریخی ملاحظات زیادی را دربرمی‌گیرد، کار کردن در یک بنای تاریخی طراح را بر آن می‌دارد که پاسخگوی ارزش‌ها و شرایط حاکم بر اثر تاریخی باشد. از میان راهکارهای بی‌شماری که برای حل مشکلات موجود بر روی یک اثر تاریخی وجود دارد، مسیری را باید پیمود که به ارزش‌های فرهنگی موجود در اثر تاریخی توجه بیشتری نشان داده باشد. بر همین اساس با توجه به شرایط موجود، وضعیت بنای تاریخی، حفاظت از بنا به چند دسته تقسیم می‌شود که باز زنده سازی یکی از آن‌هاست.

باز زنده سازی فرایندی است که پس از انجام عملیات مرمت، ماندگاری بنا را در طول زمان را ضمانت می‌کند. طی فرایند باز زنده سازی، همخوان با نیازهای روز جامعه و همگن با هویت و اصالت کهن بنا، کاربرد نوینی به آن اعطا کرده و روح تازه‌ای در کالبد آن می‌دمد. جریان دوباره زندگی در کالبد کهن، ضمانت ماندگاری بیشتر بنا را در طی زمان فراهم می‌آورد؛ زیرا بنای فاقد عملکرد، به‌زودی به سمت زوال و خرابی سوق می‌آید. از موارد مهم در موفقیت طرح باز زنده سازی، توجه به نیازهای کنونی و گنجاندن آن‌ها در محدوده طرح است، آن‌چنان‌که راهی برای حل مسائل فنی و

تثبیت وضع موجود یافت، یا رفتن به راهی که بنا را در مجموعه‌ای از شرایط نو و در بستری پرتحرک، به کاربردهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جدید پیوند دهد.

در طی یک قرن اخیر، گرایش‌های موجود برای حفاظت از بناهای تاریخی تغییرات بسیاری داشته است. به تدریج در این زمینه اصولی تهیه شد تا بدین ترتیب آثار تاریخی جوامع مختلف بشری موردحفاظت و نگهداری قرار بگیرند. از قرن بیستم بود که قطع‌نامه‌ها، منشورها و مصوبات مهمی در مورد مرمت شهری تدوین شدند. این قطع‌نامه‌ها روند تکاملی داشته‌اند و به تدریج به جنبه‌های بیشتری از مسائل مرمت و باز زنده سازی توجه کرده و کامل‌تر شده‌اند. حفاظت از آثار تاریخی و تأکید بر اهمیت حفاظت نسبت به بازسازی از موارد مهم هست. از آنجاکه توزیع فعالیت‌ها به‌منظور بهره‌برداری متفاوت از بنای تاریخی مستلزم دخالت و تغییر در آن هست، متخصصان امر حفاظت از بناهای تاریخی، اصل بازگشت‌پذیری را برای طراحی در بناهای تاریخی در نظر گرفته‌اند. بر اساس آن، دخالت در بنای تاریخی تا بدان جا مجاز هست که امکان بازگرداندن آن به وضعیت اولیه با کمترین آسیب میسر باشد.

مسیر رسیدن به برنامه و طرحی مناسب برای باز زنده سازی یک بنای تاریخی از شناخت آن آغاز می‌شود. شناختی جامع و کامل در رابطه با بنا و نحوه ارتباط آن با بافت و محیط اطراف که دربرگیرنده پیشینه دگرگونی‌ها تا رسیدن به وضع موجود می‌باشد. در نتیجه شناخت، آسیب‌های وارد آمده به اثر تاریخی، کمبودها و نیازها و راهکارهای برطرف ساختن آن‌ها موردبررسی قرار می‌گیرد. در نتیجه مطالعات انجام‌شده طرح مرمت بنا تهیه می‌شود که به کمک آن و پس از طی مراحل شناخت، معمار و گروه همکار می‌توانند نسبت به ارائه طرح باز زنده سازی و تخصیص عملکرد متناسب با اصالت بنا و روح اثر تاریخی، اقدام نمایند. ادامه مسیر، در پیش برد برنامه‌ای جهت تهیه طرح باز زنده سازی مناسب برای یک بنای تاریخی، بررسی و شناخت نمونه‌های مشابهی است که در مواجهه با بناهای تاریخی صورت گرفته است. نکته حائز اهمیت در بررسی نمونه‌ها این است که معرفی آن‌ها صرفاً به‌صورت یک گزارش تقلیدی نباشد، بلکه هدف از آن رسیدن به شناخت و فهم بنیان‌ها و معیارهای طراحی داخلی در بناهای تاریخی می‌باشد.

۲-۱- تطبیق فضاها - اقلیم با فضاهای مشابه امروزی

همان‌طور که تاکنون ذکر شد حمام‌های سنتی دارای فضاهای وردی، سربینه، میان در گرمخانه، شاه‌نشین، تون و خزینه می‌باشد که برخی از این فضاها مورد استفاده افراد جهت انجام امور قرار می‌گیرند مانند سربینه، نظافت‌خانه، گرمخانه و شاه‌نشین. اگر ما بخواهیم این بناهای تاریخی را بازسازی و مدرن کنیم علاوه بر فضاهای گذشته کاربری‌های جدیدی را نیز باید در آن‌ها جای دهیم. از جمله اموری که در حمام‌های سنتی انجام می‌شده: استحمام، فضای مشت‌ومال، پیرایش و نظافت، شاهنامه‌خوانی و غیره بوده است؛ اما استخرها و حمام‌های امروزی امکانات جدیدی از جمله سونا، استخر، جکوزی، ماساژ درمانی، گوگرد درمانی، چایخانه، فضای ورزشی، طب سنتی و غیره است که طراح باید در طرح اجرایی خود برای باز زنده سازی حمام‌های تاریخی امکانات مذکور را در نظر بگیرد و با فضاهای موجود در حمام‌های گذشته تطبیق دهد. اگر در این طراحی‌ها با کمبود فضا مواجه شدیم می‌توانیم از فضاهایی با چند عملکرد مشابه استفاده کنیم.

به‌عنوان مثال فضای مشت‌ومال در حمام تاریخی را به فضای دو عملکردی (ماساژ درمانی) تبدیل کرد. از فضای وسط سربینه می‌توان به‌عنوان استخر و از سکوه‌های اطراف آن به‌عنوان چایخانه و فضاهای تفریحی استفاده کرد. همچنین می‌توان قسمتی از فضای گرمخانه را علاوه بر شستشو به‌عنوان فضایی برای گوگرد درمانی و طب سنتی در نظر گرفت.

۳- معاصر سازی کاربری فضایی حمام تاریخی حسن خان

۳-۱- کاربری پیشنهادی برای حمام حسن خان

با توجه به نزدیکی بنا به خیابان و دسترسی آسان به وسایل نقلیه عمومی، دسترسی به پارکینگ‌های درون محلی و ویژگی‌های مؤثر بنا در کاهش مصرف انرژی گرمایشی ما به این نتیجه می‌رسیم که کاربری مناسب برای راه‌اندازی حمام حسن خان همان کاربری سابق به‌طور مدرن و افزودن بخش‌هایی جدید و به‌روز که باعث جذب گردشگران و مردم بومی کرمانشاه می‌شود را پیشنهاد داده می‌شود. در این صورت ارزش بنا از نظم تاریخی، زیبایی، معماری و فن ساخت حفظ شده است. اصالت بنا و سلامت سازهایی دوباره به آن بازگردانده می‌شود که این خود جذابیت در فضای سنتی برای نسل جوان است.

حمام حسن خان نیز مانند سایر بناهای تاریخی کشور جهت جلوگیری از تخریب و دمیدن روح مجدد در آن بایستی مجدداً کاربری را برای آن در نظر گرفت. با توجه به وضعیت سازه‌ای و معماری و تأسیسات بنا امکان استفاده مجدد از آن در همان کاربری اولیه هست لذا بایستی با احترام به مبانی نظری احیا و هوا و روحیه بنا طراحی جدیدی را برای آن در نظر گرفت؛ بنابراین همان‌طور که ذکر شد با توجه به مبانی نظری احیا در بناهای تاریخی (۱). چهارچوب نظام فکری، فرهنگی و ... ۲. موقعیت استقرار بنا ۳. توانایی کالبدی بنا ۴. توجیه اقتصادی و... کاربری که برای این بنای باارزش پیشنهاد می‌گردد همان حمام تاریخی با رویکرد پیشنهادی است.

الف: از عوامل تأثیرگذار بر احیای حمام می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. احیای حمام با رویکرد طب سنتی:

حمام‌های سنتی دارای قوانین و احکامی هستند که بر اساس مزاج‌های چهارگانه ساخته شده است و از این‌رو در جنبه‌های پیشگیری و درمان مورد استفاده بوده است

۲. احیای حمام با رویکرد درمانی (نور، رنگ، آب، تصویر درمانی):

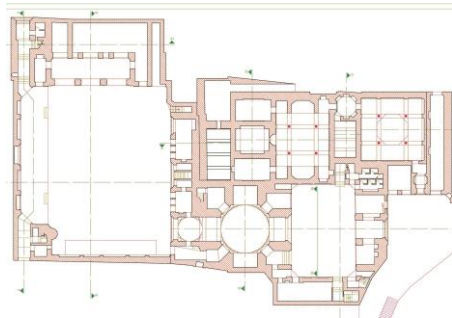
نتایج پژوهش‌های محققان نشان می‌دهد که نور به دو طریق مستقیم و غیرمستقیم بر افراد تأثیر می‌گذارد، تأثیر مستقیم آن از طریق تغییرات در کیفیت دید و تأثیر بر روی سیستم بینایی است و تأثیر غیرمستقیم آن بر روی احساسات، خلق‌وخو و حتی هورمون‌های بدن است. (پوردیپیمی، ۱۳۸۷: ۶۹) بنابراین در حمام‌های سنتی باید از پنجره‌های زیر طاق و نورگیرهای سقفی کوچک استفاده نمود. لازم به ذکر است که تابش آفتاب

داخل حمام به ضد عفونی شدن فضا نیز کمک می کند. علاوه بر استفاده از نور روز برای روشنایی و تهویه در حمام های سنتی دیوار داخل حمام را نیز باید رنگ کرد. از دلایل آن روشن شدن بیشتر فضا در نتیجه ایجاد شادی در افراد است. چراکه رنگ مناسب محیط مایه آرامش و در مقابل رنگ نامناسب موجب روان پریشی، افسردگی و حالات نامناسب در انسان می شود.

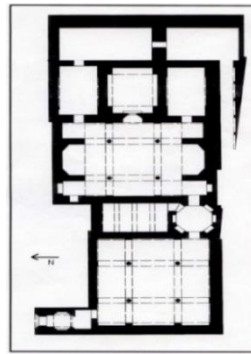
معالجه بسیاری از بیماری ها از قدیم تا به حال با شیوه آب درمانی صورت می گرفته است که با توجه به طبیعت وجودی هر فرد از آب مناسب با آن مزاج استفاده می شده است. سردی، سرفه و درد چشم از جمله بیماری هایی هستند که با آب درمانی درمان می شوند.

تزئینات و نقوش تزئینی حمام ها با زندگی مردم مرتبط است و سعی می شود به وسیله هنرمندان از تزئیناتی استفاده کرد که نه تنها در آرامش مشتریان بلکه به نوعی در هیجانات روحی و روانی آن ها نقش داشته باشد. طب جسم و طب نفس جدایی ناپذیرند، حکیمان و پزشکان معتقدند که نگاه کردن به تصاویر زیبا و باشکوه شادی می بخشد و افکار و وسواس های سودایی را می زدایند و قلب را قوت می بخشند. در نهایت باید گفت که حمام های سنتی جهت برآوردن مقاصد نظری و عملی خود عمیقاً به طب سنتی وابسته بوده اند و به رغم تنوع ساختاری تعالیم طب سنتی تطبیق داشته است.

۲- شناخت موقعیت حمام حسن خان:

۳. پلان مجموعه حمام حسن خان

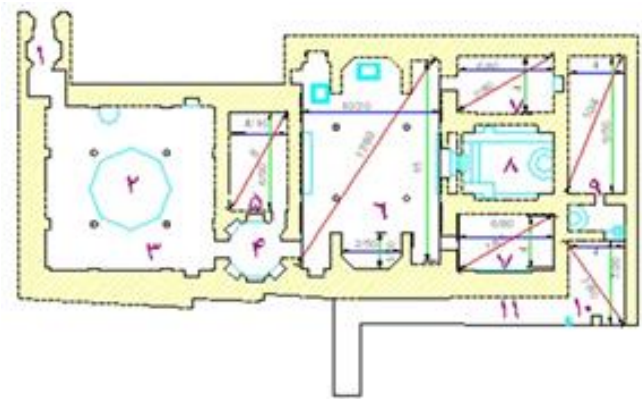

۲. پلان حمام حسن خان

۱. سایت پلان مجموعه تکیه معاون الملک

- ۱- راهرو ورودی اصلی
- ۲- بینه
- ۳- سکو های بینه
- ۴- هشتی
- ۵- توره کش خاتمه
- ۶- گرمخانه
- ۷- شاه نشین
- ۸- خزینه
- ۹- تون
- ۱۰- انبار سوخت
- ۱۱- گاو راه

۴. معرفی فضاهای داخلی

بنای حمام حسن خان در محله برزه دماغ، در داخل حیاط تکیه معاون الملک و در کنار رودخانه آب شوران در شهر کرمانشاه واقع شده است این بنا متعلق به زمان قاجار است و از بخش های از جمله ورودی، سرسینه، میان در، گرمخانه، شاه نشین، خزینه، تون و گاو رو تشکیل شده است. مصالح اصلی این بنا آجر می باشد و تزئینات بکار رفته نقوش اسلیمی گیاهی و گاهی حیوانی است که با آهکبری انجام شده است. دالان ورودی حمام دارای پیچش و انحنا به داخل سر بینه است که به دلیل کنترل دید خارج به داخل با این زاویه ساخته شده است. فضای سر بینه دارای حوضی در وسط چهارستون سنگی و نه طاق هست. در این مکان سکوهایی در اطراف حوض طراحی شده که در زیر آن ها فضایی برای کفش کن و گذاشتن بقیچه لباس وجود دارد.

میان در فضایی ۸ ضلعی است که مابین سر بینه و گرمخانه است که موجب مکث در فضا و به تعادل رسیدن دمای بدن می شود. در میان در، راهی برای رفتن به نظافت خانه وجود دارد. گرمخانه فضای اصلی حمام را تشکیل می دهد که در آن شستشو انجام می شود. در گرمخانه بخشی به اسم شاه نشین طراحی شده که فضایی جداگانه برای افراد خاص ویژه است. برای رسیدن به نتیجه ای مشخص در زمینه معاصر سازی بناهای تاریخی (حمام های سنتی) باید به طور کامل بررسی های لازم را انجام داد و در این راستا تلاش لازم را به عمل آورد تا بعد از معرفی بنای مورد نظر با تکیه بر اسناد و مدارک معتبر و استانداردهای موجود در زمینه مرمت و احیای ابنیه بتوان طراحی مؤثر و کارآمد و فهرستی از عوامل تأثیرگذار را ارائه بدهیم.

۳-۳ تطبیق فضاهای حمام تاریخی حسن خان با نیازهای امروز:

در این قسمت فضاهای حمام و هریک از ویژگی‌های فضاها مانند ابعاد، اندازه، استاندارد، میزان نوردهی و تهویه را مورد بررسی قرار داده تا به نتیجه‌ای درست در انتخاب کاربری و تطبیق دادن فضاها رسید. حمام تاریخی حسن خان شامل ورودی، سربینه، هشتی، نوره کش خانه، گرمخانه، شاه‌نشین، خزینه، تون و انبار می‌باشد؛ فضاهای جدیدی که برای جایگزینی و تطبیق دادن با فضای حمام در نظر گرفته شده است شامل استخر، استخر درمانی، سونا، جکوزی، اتاق ماساژ، اتاق طب سنتی، اتاق بازی و سرگرمی، چایخانه، دوش و گیشه بلیت‌فروشی است.

فضای ورودی که یک راهرو به ابعاد ۲٫۷ در ۱٫۵ متر می‌باشد همان کاربری خود را حفظ می‌کند. بعد از ورودی فضای سربینه است که دارای ابعاد ۱۱٫۵ در ۱۲ متر و وسط آن حوضی به ابعاد ۵ در ۵ متر قرار گرفته است. با توجه به استانداردها و اهداف مورد نظر فضای سربینه در کاربری جدید ۴ ریز فضا را در خود می‌تواند جای دهد که شامل جکوزی، چایخانه، دوش و گیشه بلیت‌فروشی می‌شود. گیشه بلیت‌فروشی باید در ابتدای قسمت ورودی و در اول مجموعه قرار بگیرد که در همان ابتدای سربینه یک فضای ۳ در ۳ متر برای آن در نظر گرفته شده است. بعد از گیشه افراد قبل از ورود به مجموعه و استفاده از امکانات باید اول دوش گرفته و سپس وارد شوند که فضای مدنظر گرفته برای این فضا، قسمت پایینی سربینه به ابعاد ۴ در ۵ متر بعد از گیشه می‌باشد. فضایی همچون چایخانه که برای جمع شدن افراد گرد هم می‌باشد باید دارای ابعاد نسبتاً بزرگ، نوردهی کافی و سکوهایی برای نشستن باشد که فضای اطراف سربینه این امکان را فراهم می‌سازد و برای این کاربری مناسب است. حوض وسط سربینه نیز به علت دارا بودن ابعاد مناسب. عمق مناسب به‌عنوان جکوزی در طراحی جدید مدنظر است.

بعد از سربینه به هشتی می‌رسیم که سمت چپ آن نوره کش خانه وجود دارد و ابعاد آن ۴ در ۷ متر است که به دلیل نوردهی مناسب و مکان قرارگیری‌اش جهت اتاق بازی و سرگرمی در نظر گرفته شده است. به فضای اصلی که گرمخانه است می‌رسیم؛ این فضا به دلیل دسترسی راحت به آب و ابعاد مناسب برای استخر و استخر درمانی مناسب دیده شده است. بیشتر افراد استفاده کننده از فضای استخر درمانی افراد ناتوان و بیمار هستند، به همین دلیل مسیر دسترسی این مکان به اتاق‌های طب سنتی و اتاق ماساژ باید راحت و دارای رمپ باشد و همچنین وسایل مورد نیاز مانند ویلچر و دستگیره در محل قرار داده شود. در دو طرف خزینه فضای شاه‌نشین را داریم؛ این دو فضا به دلیل ابعاد مناسب ۴ در ۶ متر، دنج بودن و نداشتن تزیینات خاص برای سونای خشک و بخار مدنظر است زیرا برای ایجاد سونا یکسری ویژگی‌ها نظیر کوچک بودن فضا، دسترسی راحت به آب، تهویه مناسب و بسته بودن چهار طرف لازم است که این با دو فضای شاه‌نشین مطابقت دارد. فضای پشت خزینه یا همان تون با ابعاد ۴٫۵ در ۱۰ در انتهای حمام قرار داشته که فضایی کاملاً آرام و دور از سروصدا با نوری ملایم است که مناسب فضای طب سنتی می‌باشد. این فضا به علت طول زیاد این مزیت را دارد که طبق قوانین اتاق طب سنتی، به اتاق‌های کوچک با ابعاد ۱٫۲ در ۲٫۲ تبدیل شود و حریم شخصی افراد حفظ شود. آخرین فضای حمام انبار سوخت با ابعاد ۴٫۵ در ۷ متر می‌باشد که این فضا به علت تاریک بودن، ساکت بودن و ابعاد مناسب برای اتاق ماساژ که احتیاج به فضای ساکت و دور از عبور و مرور دارد، افراد بتوانند در آن حس آرامش و ریلکس کردن را تجربه کنند، مدنظر گرفته شده است.

نتیجه‌گیری

حمام تاریخی ایرانی بنایی ارزشمند است که می‌تواند با بررسی شرایط محیطی و سازه‌ای کالبدش، با بهره‌گیری از کاربری‌های متنوع و جذاب مرتبط با فرهنگ غنی حمام سنتی، دوباره فعالیت وزندگی خود را از سر گیرد. طراحی داخلی در بناهای تاریخی به‌منظور حفظ و باز زنده سازی بنا به چند صورت امکان‌پذیر است. نخست در تداوم معماری و معماری داخلی باشد، دوم هماهنگی با معماری و معماری داخلی باشد و سوم کاملاً نو و بیان‌کننده خصوصیات عصر خود باشد. نکته مهم در ارتباط با جایگاه طراحی داخلی در طرح معاصر سازی بناهای تاریخی که باید بدان توجه داشت این است که طراحی داخلی در هر مورد، بر مبنای ویژگی‌ها و ارزش‌های همان اثر، متناسب با روح بنا صورت گرفته است و همچنین یکی از مواردی که نباید در طراحی داخلی فراموش شود اقلیم بنای تاریخی می‌باشد؛ بنابراین طرح مختص به همان بنا می‌باشد که در صورت تقلید بدون شناخت و فهم آن در مکانی دیگر موفق نخواهد بود. در حقیقت اصالت طرح وابسته به محیط و مکان است.

منابع:

۱. اتحاد محکم، سحر، (۱۳۹۳)، «مطالعه نشانه شناختی نقوش قاجاری سربینه حمام وکیل شیراز»، دو فصلنامه هنرهای کاربردی، شماره ۶
۲. امین زاده، بهناز، (۱۳۷۷)، «حسینیه‌ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۶
۳. پوردیهیمی، شهرام، (۱۳۸۷)، «تأثیر نور روز بر انسان، فرایند ادراکی و زیست‌شناسی - روانی روشنایی روز»، دو فصلنامه صفا، شماره ۱۷، ۶۷-۷۵
۴. جوادی، شهره، (۱۳۸۷)، «بررسی و تحلیل تزیینات معماری در مجموعه گنجعلی خان شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان»، نشریه باغ نظر، شماره ۹
۵. حیدری بابا کمال، یدالله، محمدابراهیم زارعی، (۱۳۹۵)، «تأملی بر تنوع مضامین هنری و منشأ کاشی‌های قاجاری تکیه معاون الملک کرمانشاه»، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴
۶. رحیمی مهر، وحیده، حشمت‌الله متدین، مهرزاد مهربانی، (۱۳۹۶)، «حمام‌های سنتی، حافظ سلامت، عامل درمان»، نشریه باغ نظر، شماره ۴
۷. شاداب فر، مریم، نجمه موسی تبار، (۱۳۹۳)، «بررسی تزیینات آهک‌بری در حمام‌های شاخص دوره صفویه، زندیه و قاجار»، نشریه جلوه هنر، شماره ۱۲
۸. طبیبی، محسن، رضا حائری (۱۳۹۵)، «بازشناسی تأثیر اقلیم بر ساختار پوشش حمام‌های صفوی»، فصلنامه علمی- پژوهشی فقه و تاریخ تمدن، شماره ۴۸
۹. کافی، فرشته، بهنام پدرام، شهریار ناسخیان، (۱۳۹۵)، «احیای حمام تاریخی با بهره‌گیری از حمام سنتی»، همایش بین‌المللی ایده‌های نو در معماری و شهرسازی
۱۰. محمدی زنجانی، مارال، بهناز امین زاده، (۱۳۹۶)، «شناسایی، تحلیل و اولویت‌بندی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر باز زنده سازی حمام‌های ایرانی»، فصلنامه علمی-پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران، شماره ۵۳
۱۱. نوری شادمانی، رضا، (۱۳۹۲)، «معماری ایران و جهان در سپهر فرهنگ ایران»، مه کامه، تهران